

УДК 94: 334 (477. 41/42) "19"

Юлія Магась-Демидас
(м. Житомир)**РОЛЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ ВОЛИНСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті розглянуто окремі аспекти та значення допомоги, яку надавали кооперативам земські установи Волинської губернії на початку ХХ століття. Головну увагу приділено здобуткам та прорахункам земств у даній галузі.

Ключові слова: Волинська губернія, земства, кооперація, сільськогосподарський кооператив, кредитний кооператив, споживче товариство.

Метою публікації є висвітлення основних аспектів діяльності земств у галузі сприяння розвитку різних видів кооперативних установ у Волинській губернії.

Досліджуване питання епізодично висвітлювалося у дореволюційній історіографії (В. Хижняков [1], С. Маслов [2], А. Кулижний [3], О. Анциферов [4]). У радянській історичній науці даному питанню не приділялося належної уваги. На сучасному етапі окремі дослідження проблеми здійснив російський науковець А. Корелін [5].

Кооперація на початку ХХ ст. стала вагомим чинником економічного й суспільно-політичного життя українських земель. У контексті діяльності кооперативів важливим є аналіз їх співробітництва із земськими установами. Така співпраця була взаємовигідною, оскільки підвищувала ефективність діяльності і товариств, і земств. Водночас, необхідно виділити ряд недоліків, які були притаманні земській роботі.

Земські установи на Волині, як і в решті правобережних губерній, почали діяти з 1904 р. на основі Положення про управління земським господарством у дев'яти західних губерніях від 2 квітня 1903 р. Згідно з цим документом, вони перебували під контролем місцевої адміністрації та органів МВС, не мали законодавчих та виконавчих функцій [6, 12]. Незважаючи на те, що у Правобережній Україні земства з'явилися пізніше, ніж в інших районах Російської імперії, результативність їхньої допомоги кооперації не поступалася іншим губерніям.

Співробітництво земств із кооперативами зумовлювалося прагненням земських працівників налагодити більш тісний зв'язок із населенням та оптимізувати власну роботу. У процесі своєї діяльності земства помітили, що заходи, здійснювані ними, сприймалися селянством як щось стороннє, "панська видумка", і тому вони, хоч і були спрямовані на покращення становища хліборобів, не знаходили достатнього відгуку серед них. Натомість кооперативи розглядалися населенням як "свої" організації, однак через економічну слабкість останніх не завжди могли надати необхідну допомогу. Це переконало земських діячів у позитивній ролі кооперації на необхідності взаємодії з нею. Практика показала, що діяльність земських установ мала більше успіхів там, де вони співпрацювали із кооперативами [7, 82]. Наприклад, продаючи сільськогосподарські машини, надаючи агрономічну допомогу без участі кооперативів, земства допомагали тільки окремим господарям і не мали можливості розгорнути ці заходи досить широко [1, 15-16], а ось створення при кооперативах прокатних пунктів, показових полів, садів та пасік, поширення з їх допомогою вдосконалених способів господарювання дозволяло охопити значно більшу кількість селянських господарств. Позитивним було також об'єднання зусиль у сфері кредитування. Земські каси, які діяли на великій площі, унаслідок своєї віддаленості були не обізнані з потребами конкретного села та кредитоспроможністю того чи іншого господаря. Натомість кредитні кооперативи діяли в межах меншої території,

знали людей, які до них зверталися, і тому краще могли налагодити кредитування [1, 12].

Влада виявляла зацікавленість до такого співробітництва, що знайшло відображення в ряді офіційних документів. Так, у циркулярі київського генерал-губернатора від 9 липня 1904 р. йшлося про моральну та матеріальну підтримку з боку земства малих сільськогосподарських товариств (влаштування розсадників, упровадження заходів із боротьби зі шкідниками та підвищення врожаїв тощо) [8, 10, 19].

Допомога земств кредитній кооперації регулювалася Положенням про установи дрібного кредиту 1904 р. і особливим Наказом, виданим Комітетом у справах дрібного кредиту в липні 1910 р. Згідно з цими документами допомогу кооперативам мали надавати земські каси дрібного кредиту. Було також розроблено інструкції для земських працівників, які регламентували їхні дії під час організації товариств [1, 36].

Особливо прихильно влада почала ставитися до такого співробітництва під час століпінської аграрної реформи. Кооперація офіційно була визнана бажаним засобом удосконалення господарювання. Показовою є кардинальна зміна політики міністерства внутрішніх справ щодо кооперативів: якщо раніше воно з підозрою ставилося до останніх, то 1909 р. наказало земським начальникам сприяти поширенню їх серед селян. Земцям, які не виконуватимуть наказ, загрожувало звільнення [9, 15].

Загалом єдності між членами земств, уряду та поміщиками стосовно доцільності сприяння селянству за допомогою кас дрібного кредиту не було. Частина вважала такі заходи необхідними. Однак висловлювалися й протилежні думки. Лунали голоси проти "розбещення селян дешевими грішми", "штучного" переведення натурального селянського господарства в грошове за допомогою дрібного кредиту. Така позиція зумовлювалася тим, що принципи діяльності кредитних установ вимагали перегляду традиційної аграрної політики, відмови від станової відокремленості селянства, наближення його правового і майнового становища до юридичного статусу решти населення, а частина привілейованого класу не погоджувалася з такими змінами [5, 31].

Земства складалися загалом із поміщиків, інтерес яких до кооперації пояснювався прагненням відгородити селян від лихварів, ліквідувати існування недоїмок, перешкодити тенденції розорення села. Поряд із філантропічними міркуваннями був і розрахунок: відволікти увагу селянства від поміщицьких земель. Це влаштовувало і лібералів, які прагнули до капіталістичної перебудови сільського господарства, і консерваторів, система ведення господарства яких була тісно пов'язана зі збереженням середнього прошарку селянства [5, 26].

Земства не тільки надавали допомогу існуючим кооперативам, а й сприяли створенню нових. Разом з тим, варто зазначити, що земські установи не могли займатися насадженням товариств зверху, а тільки сприяли там, де люди свідомо підходили до справи і були вже обізнані з кооперативною справою. Інакше така допомога ставала неефективною [1, 36].

Земська діяльність у цій сфері мала ряд напрямків: пропагування ідей кооперації, надання фінансової та організаційної допомоги кооперативам, сприяння консолідації кооператорів шляхом ініціювання різноманітних нарад та з'їздів, підвищення освітнього рівня населення шляхом проведення кооперативних курсів тощо.

Одним з аспектів було субсидування кооперативних установ. У Волинській губернії воно здійснювалося Волинською губернською касою дрібного кредиту, створеною 1910 р. [10, 7; 11, 257]. Так, 1911 р. вона приступила до організації фінансової допомоги споживчим товариствам [12, 11]. Нею також надавалися субсидії та кредити іншим видам кооперативів. Наприклад, у 1913 р. на влаштування прокатних станцій при кредитних кооперативах було виділено 3000 руб., Луцьке сільськогосподарське товариство отримало 250 руб. для проведення виставки худоби та реманенту [13, 15,

40-41, 77-78; 14, 91-92; 15, 538 зв.]. Субсидування земствами сільськогосподарських кооперативів призводило до зменшення в останніх розмірів вступних внесків та паїв, що розширювало доступ до кооперації бідним верствам населення. Водночас, слід констатувати, що через брак коштів земства не завжди мали можливість надати своєчасну підтримку товариствам.

Чималу роль у розгортанні кооперативного руху на Волині відіграли інструктори, які виїздили безпосередньо на місця, проводили роз'яснення, допомагали налагоджувати роботу товариств, складати необхідну документацію. Крім інструкторів, на теренах кооперації працювали земські агрономи, інспектори з дрібного кредиту, торговельні агенти тощо.

На нараді працівників земських кас, що відбулася в травні 1913 р. у Москві, було відзначено, що найбільша в імперії кількість спеціалістів із кооперації працювала саме при Волинській губернській касі – 11 (у тому числі 6 інструкторів) [16]. Кооперативні інструктори працювали також і в повітових земствах [17, 333].

Інструкторська діяльність вимагала певних витрат (на заробітну плату, поїздки). Зокрема, Волинська губернська земська каса дрібного кредиту платила своїм інструкторам 1500 руб. на рік, плюс 3 руб. на добу відрядження під час виїзду на місця [18]. Виділених коштів часто не вистачало, тому робота частково трималася на ентузіазмі.

Серед діячів, що працювали в галузі кооперації, назвемо інструктора з молочарства П. Колісника, інструктора каси дрібного кредиту Рівненського повітового земства П. Батієвського [19], працівника губернської каси Г. Карбовського [20, 108], інструктора з бджільництва Є. Клягіна [21, 17 зв., 18-18 зв.].

Крім інструкторської допомоги, були й інші напрямки діяльності земських установ. Наприклад, з їх допомогою планувалося спростити процедуру відкриття кооперативів. Згідно з Положенням про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р. земські каси отримали право засновувати кредитні й ощадно-позичкові товариства з їх власної ініціативи, не чекаючи спеціального дозволу влади [22, 185].

Однак на практиці через численні бюрократичні перепони ця норма не завжди сприяла скороченню терміну відкриття товариства. Ось, наприклад, якою була ситуація на Волині. Протягом зими 1911 р. земські агрономи ініціювали створення 33 кредитних товариств. Попередньо проведено рахівничі курси для підготовки спеціалістів. Губернська земська каса дрібного кредиту, з огляду на обмеженість своїх коштів, змогла надати позики цим товариствам лише по 200 руб. Цього виявилось недостатньо для формування основного капіталу кооперативів, тому вони звернулися до відділення Держбанку із клопотанням про позику. До травня 1911 р. лише одне товариство отримало відповідь. Інспектор дрібного кредиту В. Кільчевський відзначав, що така сповільненість рішень підривала престиж земства. Організуючи товариства, земські агрономи, за вказівками каси дрібного кредиту, роз'яснювали кооператорам, що клопотання, надіслане через земство, йтиме скороченим шляхом. Під впливом такої пропаганди селяни сподівалися на швидкий результат, тому після тривалого очікування в їх середовищі почали ширитися підозри як до земства, так і до засновників кооперативів. В. Кільчевський побував на місцях і зустрічався з колишніми курсистами. Ті заявляли, що "їм життя немає: до них приходять односельці та з інших сіл із запитом, чому не відкривається товариство, підозрюють, що тут щось не так, може, вони погано навчилися на курсах". Таким чином, затягування з відкриттям товариств живило негативні чутки й недовіру до них [11, 258-259].

Важливою була підтримка, яка надавалася земствами сільськогосподарським галузям, що становили значну частку економіки Волинської губернії, зокрема хмелярству, тваринництву, бджільництву. Одним із аспектів такої діяльності була допомога відповідним спеціалізованим сільськогосподарським товариствам.

Передумови для появи на Волині хмелярських кооперативів на той час були очевидними. Хмелярство в губернії з'явилося у 60-х рр. XIX ст. Воно було започатковане чехами, згодом поширилося серед місцевих поміщиків. У 1910 р. тут

нараховувалося близько 2,5 тис. дес. хмелярських плантацій із продуктивністю від 100 тис. до 150 тис. пудів хмелю на рік. Найбільші площі розташовувалися в Дубенському повіті. Волинський хміль відзначався високою якістю, проте культура його вирощування перебувала на низькому рівні [23, 33-35].

Особливо впавав загальний рівень техніки хмелярства після поширення його у селянських господарствах, які через брак коштів та теоретичних знань не могли застосувати навіть найпростіші методи. Чехи, утративши зв'язок із батьківщиною, не мали змоги ознайомлюватися з новими досягненнями, тому на початку ХХ ст. продовжували застосовувати технології п'ятдесятирічної давності. Крім того, не всі закордонні методи були придатними для природних умов Волині [23, 35 зв.]. Отже, поставала потреба не лише ознайомлювати хмелярів із напрацюваннями закордонних фахівців, а й проводити власні дослідження. Розвитку хмелярства перешкоджали також несприятливі умови збуту. Пивовари скуповували сировину в борг, що не влаштувало хмелярів, які восени вкрай потребували готівки. Тому продукцію в них перекупували посередники, які платили мізерні суми.

Змінити ситуацію на краще могли кооперативи. Їх завдання полягало в тому, щоб, по-перше, підняти рівень технологій вирощування хмелю; по-друге, скуповувати в землеробів хміль, а потім відпускати його в борг на броварні [24]. У губернії діяли Волинське, Дубенське та Луцьке хмелярське товариства [25, 629-630; 26, 132], серед членів яких були і працівники земств [23, 26]. Для поживлення розвитку хмелярської галузі губернська земська управа розробляла ряд заходів, що полягали в організації нових кооперативів та проведенні хмелярських виставок [27, 600; 28, 15].

Іншим важливим напрямком розвитку сільського господарства Волинської губернії було бджільництво. За даними земства, Волинь за розвитком цієї галузі посідала одне з перших місць у Російській імперії. Тут нараховувалося більше 30 тис. пасічних господарств, близько 400 тис. вуликів, щорічно добувалося меду й воску на суму більше 1,5 млн. руб. З огляду на це поставала потреба розвивати мережу дрібних бджолярських кооперативів з економічними та культурно-просвітницькими завданнями. Волинське земство вважало своїм обов'язком сприяти розвитку таких установ. Губернська управа видавала їм грошову допомогу [28, 21-23].

Створювати молочарські кооперативи допомагали Волинське губернське та повітові земства, які відряджали на місця своїх інспекторів, давали обладнання та грошову допомогу [29]. Наприклад, кошторисом на 1914 р. передбачалося надання коштів для відкриття двох артілей в Ізяславському та Рівненському повітах (по 1600 руб. на кожну), двох у Новоград-Волинському та однієї в Острозькому (по 1000 руб.) [30, 139, 155-155 зв.; 246 зв., 267]. Допомога земства мала не тільки фінансовий, а й організаційний характер. Так, того ж року планувалося створення при губернській земській управі довідкового бюро, що мало координувати збут продукції маслоробних артілей [28, 45].

Гальмом у розвитку кооперації була неосвіченість селянства, його обмеженість у правах. Зокрема, один із працівників волинського губернського земства серед причини економічної злиденності українського селянства називав не лише соціальні, а й психологічні та правові чинники. На запитання, чому чеські хутори, розташовані поруч з українськими селами, так різко відрізнялися своєю охайністю, він відповів: "Від того, що чехи – вільний, грамотний, трудолюбивий народ, якому не заважає працювати й багатіти наша численна повітова влада. А наші селяни – зовсім інше. Це – забитий, неосвічений, в'ялий у роботі народ... Селяни Волині взагалі забиті й пригнічені. Здавна не тільки пани, але і влада дивиться на них як на тварин" [31, 112].

З метою ліквідації економічної безграмотності населення земства проводили різноманітні курси, а також місцеві наради кооперативних установ. З огляду на численні обмеження, товариствам чи приватним особам було надзвичайно важко отримати дозвіл на проведення кооперативних курсів, нарад та з'їздів. Земства, до

яких влада мала більше довіри, користувалися в цьому плані ширшими можливостями. Тому більшість кооперативних заходів організували саме за їх участю [7, 85]. Крім того, залучення освічених земських працівників підвищувало результативність заходів.

Курси доцільно поділити на два види. По-перше, ті, що присвячувалися сільському господарству в цілому або певній його галузі, але до їхньої програми входили питання стосовно діяльності кооперативів. Наприклад, до програми курсів із бджільництва, що відбувалися 1913 р. у Житомирі, входили питання про товариства бджолярства, кредитні товариства та артільні пасіки [32, 22 зв.].

До другого виду належали суто кооперативні курси, які ознайомили з кооперацією взагалі, окремими її галузями або окремими аспектами діяльності. Так, у 1909 та 1910 рр. у Рівному проходили курси із рахівництва [33, 43-44], у 1909 р. такі ж курси відбулися в Житомирі [34]. В липні 1914 р. при Козинській молочарській артілі за сприяння Луцького повітового земства було організовано курси з підготовки спеціалістів із молочарства та маслоробства [35, 519].

Селяни з інтересом ставилися до подібних заходів. Не обходилося й без курйозних випадків. Так, на згадані рахівничі курси у м. Рівному неграмотний кооператор (член правління) приходив із тринадцятирічним сином: той робив за батька записи під час занять, а потім здавав за нього екзамен [33, 44].

Підвищенню культурно-освітнього рівня селянства сприяли бібліотеки при кооперативах. Загалом вони створювалися силами самих товариств, проте іноді укомплектовувати їх допомагали земства. Так, при молочарській артілі с. Плоска Рівненського повіту діяла земська бібліотека [36, 315].

На заваді кооперативної просвіти стояли русифікація й неписьменність селянства. Землероби скаржилися на брак україномовної літератури. Російських книг, особливо посібників на господарську тематику, вони не розуміли. Наприклад, у Краснополі Житомирського повіту при кооперативі була непогана бібліотека, книги для якої надіслало Санкт-Петербурзьке "Товариство грамотності". Цю літературу ніхто не читав. Члени товариства висловлювалися за необхідність українського друкованого слова [37, 11].

Зростання кількості кооперативних установ вимагало встановлення зв'язків між ними. Земства сприяли такій консолідації, ініціюючи з'їзди та наради. Таким чином, 8-10 грудня 1910 р. у Рівному відбувся перший губернський з'їзд, присвячений кредитній кооперації. На зібрання прибуло більше двохсот делегатів. Під час з'їзду проводилася кооперативна виставка, також організована земством [38, 124-125]. Наступний такий з'їзд відбувся 26 травня 1913 р., на нього приїхало близько 400 учасників [39, 15; 40, 6].

Проходили й місцеві зібрання. Наприклад, 1912 р. у Житомирі Волинською губернською управою було скликано нараду представників кредитних кооперативів, на якій обговорювалося питання створення районного союзу установ дрібного кредиту [41, 65]. 1913 р. у губернському центрі відбулася нарада представників споживчої кооперації. Основним питанням було об'єднання споживчих товариств у закупівельне товариство. На зібрання прибули працівники Подільського земства, які ознайомили волинян із досвідом подільських кооператорів у цій галузі [42].

Ще одним напрямом роботи земств стало дослідження розвитку кооперативного руху з метою з'ясування, якої саме допомоги потребували товариства. Недоліком таких досліджень було те, що кожне земство проводило облік незалежно від інших губерній, у різний час, різними способами [43, 27].

Найпоширенішим методом дослідження було розсилання анкет у товариства. Саме таким чином з'ясувала становище споживчої кооперації Волинська губернська земська каса дрібного кредиту. Результатом дослідження стало видання 1913 р. "Очерка о положении потребительских обществ Волинской губернии", складеного І. Кальницьким і Є. Лотоцьким [12, 11]. Зазначимо, що метод анкетування не був точним, оскільки анкети надсилалися, як правило, у всі чинні товариства, але

відповіді приходили тільки від частини кооперативів. Підсумки підводилися лише на основі отриманих, часто неповних даних. Водночас, оскільки єдиної офіційної статистики щодо товариств не велося, підрахунки земств були досить важливими для розвитку кооперації вказаного періоду. Цінними вони є також і для сучасних дослідників.

Попри всі здобутки Волинського земства в галузі кооперації, у його діяльності були й певні прорахунки, притаманні більшості земських установ Російської імперії. Наприклад, іноді надмірна опіка земствами товариств загрожувала останнім втратою самодіяльності [44, 18-19]. Давалася взнаки становість земських установ. Зокрема, траплялися випадки, коли при наданні грошової допомоги земці вважали пріоритетом зміцнення одноосібних господарств. Тому, коли за умов браку коштів у земському кошторисі стояло питання, кому виділити позику – одноосібному господарю чи кооперативу, – перевага віддавалася першому.

Допомога земств часто характеризувалася безсистемністю, що призводила до нерівномірного розвитку різних видів кооперативних установ. Поширення того чи іншого виду кооперації у певному районі залежало від потреб населення, економічних та природних факторів. Але траплялося так, що земство звертало посилену увагу на один із видів кооперації, забуваючи про інші.

Земські працівники визнавали цю проблему. В губернських управах розроблялися детальні положення сприяння кооперативній справі. Зокрема, у 1910 р. Волинське губернське земство підготувало план допомоги кредитним кооперативам. У ньому йшлося про те, що під час відкриття товариств варто звертати увагу на свідоме ставлення з боку засновників до завдань кооперації. Вважалося, що перед поданням клопотання необхідно влаштувати з ними співбесіди, на яких якомога детальніше ознайомлювати зі типового статуту товариств, наводити позитивні приклади кооперативної роботи. При відкритті товариства бажаною визнавалася присутність представників із усіх населених пунктів, які входили в район його дії. Обов'язковими були залучення до керівництва інтелігенції, формування правління переважно із селянства [1, 37].

Таким чином, і земства, і кооперативи мали спільну мету – сприяння розвитку сільського господарства. Заходи земств були більш ефективними за умови співробітництва із кооперативами. Земські установи у свою чергу, надавали допомогу товариствам: здійснювали інструкторську, просвітницьку, дослідницьку роботу, організували виставки, надавали послуги субсидування, кредитування та страхування. З метою оптимізації роботи в цій галузі, формування широкої мережі кооперативних установ розроблялися відповідні плани заходів, здійснювалося дослідження стану та проблем розвитку кооперації.

Список використаних джерел та літератури

1. Хижняков В.В. *Земство и кооперация*. – М., 1918. – 144 с.
2. Маслов С. *Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914 г.* – М.: Тип. т-ва И.Д.Сытина, 1914.– 98 с.; Маслов С. *Земство и кооперация*. – М.: Тип. т-ва И.Д.Сытина, 1914. – 48 с.
3. Кульжний А.Е. *Деревенская кооперация*. – Пг., 1918. – 214 с.
4. Анцыферов А.Н. *Очерки по кооперации. Сборник лекций и статей. 1908-1909 гг.* – М.: 1915. – 356 с.
5. Корелин А.П. *Земства и мелкий кредит // Кооперация. Страницы истории. Отв. ред. Н.К. Фигуровская. Ученый секретарь Е.Н. Козлова*. – Вып. 4. – М., 1994. – С. 23-31.
6. Сесак І.В. *Земські установи на Поділлі // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду)*. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.12-13.

7. Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914 г. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1914. – 98 с.
8. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 228. (Більшість справ фонду 228 (Канцелярія Подільського губернатора) були пошкоджені в результаті пожежі у 2003 році. Робота з ними проводилась дослідником у 2000 – 2001 роках.), оп. 1., спр. 7243, 54 арк.
9. Гуртом // Слово. – 1909. – № 19. – С. 14-15.
10. Земство и народный кредит // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1910 – № 1. – С. 5-7.
11. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. Д-183, оп. 1., спр. 102. – 333 арк.
12. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – 112 с.
13. Доклады Волинскому Губернскому земскому собранию. Второй очередной сессии. – Житомир: Типография М. Дененмана, 1913. – 211 с.
14. Шимановский П.Б. Земство и кооперация // Вестник кооперации. – 1913. – Кн. 2. – С. 90-98.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442., оп. 661, спр. 223, 600 арк.
16. Г.С. Земские кассы мелкого кредита и кооперация // Киевская земская газета. – 1913. – № 20. – С. 5.
17. Справочная книга для сельских товариществ / Под. ред. К.А. Мацевича. – Харьков: Тип. "Печатное искусство", 1912. – 396 с.
18. Объявления // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1911 – № 1. – С. 25.
19. По Україні // Рілля. – 1914. – Ч. 10. – С. 314.
20. Инструкторский листок // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 14-16. – С. 107-108.
21. ДАЖО. – Ф. Д-183, оп. 1, спр. 838, 76 арк.
22. Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180-189.
23. ДАЖО. – Ф. Д-352, оп. 1, спр. 19, 36 арк.
24. Економічне життя України // Рада. – 1909. – № 60. – С. 3.
25. Справочные сведения о сельско-хозяйственных обществах по данным на 1915 год. / Под ред. В.В. Морачевского. – П.г.: Тип. В.Ф. Кирибаума, 1916. – 885 с.
26. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. 7, 645 с.
27. ДАЖО. – Ф. Д-183, оп. 1, спр. 93, 650 арк.
28. Доклады Волинскому Губернскому земскому собранию. Второй очередной сессии. – Житомир: Типография М. Дененмана, 1913. – Ч. 2. – 250 с.
29. Сергій Р. Товариські маслодільні на Волині // Рілля. – 1912. – Ч. 23. – С. 595.
30. ДАЖО. – Ф. Д-352, оп. 1, спр. 36, 300 с.
31. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. – ред. доктор історич. наук проф. В.Г. Сарбей. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН України, 1999. – Ч. 2. – 203 с.
32. ДАЖО. – Ф. Д-183, оп. 1, спр. 840, 30 арк.
33. N.N. Счетоводные курсы в г. Ровно для служащих в кредитных сплотах // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1910. – № 3. – С. 43-44.
34. Временные счетоводные курсы в Житомире // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – № 5. – С. 107.
35. Хроніка // Рілля. – 1914. – Ч. 18. – С. 519-520.
36. По Україні // Рілля. – 1914. – Ч. 10. – С. 315-316.

37. Дописи // Муравейник-Комашня. – 1913. – № 1. – С. 11-13.
38. Разное // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1910. – № 10. – С. 124-125.
39. Кооперативная жизнь в России // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 12-13. – С. 15-16.
40. Луцкевич М. Про єднання між ріжними кооперативами та спілками (3 листа до редакції) // Наша кооперація. – 1913. – № 12-13. – С. 6-8.
41. Разное // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1912. – № 4. – С. 65-66.
42. Районные объединения // Наше дело. – 1913. – № 9. – С. 20.
43. Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України. – Мюнхен: Український Вільний Університет, факультет права і суспільно-економічних наук, 1966. – 272 с.
44. Кулыжный А.Е. Очерки о сельскохозяйственной кредитной кооперации. (Статьи, доклады, заметки). 1900-1918 гг. – Пг.: Мысль, 1918. – 203 с.

SUMMARY

With an emphasis on zemstvos' attainments and miscalculations, the article studies certain aspects and importance of the assistance rendered to co-operatives by the Volyn' province local institutions in early 20th century.

Key words: *Volyn' province, zemstvos, co-operation, agricultural association, credit association, consumer association.*